

Д Ж И Р Г Ъ Л

БАДМИН Бата (Повестин тасрха)

1920 жыл. Намр. Хагърха көртөр девлин суугъар киити хар салыкн улагъд баяв. Деер бархлеси хар уули, наадж йовк куук мет, нег-неган көблөд, авдан-тоодш болад йовна. Хай-каа хур ширдэд орна, хамг амтэ тоот ээвр хайд болв. Теегин бор богшргъа теьнгрт хадж зогсд джиргдэн кезинэ хаяд, овси заагур нвдд гүүд болв.

Теньгр уньта көк дьнгэн геегъд, овскэд, оли байдл гарад баяв. Намр, тогяльн намр.

Энд-тендэн халахла, тоод адгси байдлгъяр. Ловхр-лоахр гялдэд, дживран кучар дөлси болсар энд-тенд салу, тару, гал-уд теьидд нислд гору. Тогъруна донгъдлгэн кезинэ уурв.

Тер намр: цагъачуд көбгдлж болв. Бикин йосн токтдж байдмж гиси джирнэй заныг улму давтгд гарад баяв.

Удл уга, угатэ улсин куук сургъулиг торгъуль угагъяр йовдж сурдж чадмидж. Айдрх орулдж болмидж гиси соньн заныг Ставк талас делргд курагъяр. Тим заныг брчд хадгдэд, амр бгя уга баягъд баяв...

Нег асхи, мана баав, гоглогд гисг герлтэ шаман шатадго бийн шатачкад, коолан ясн байдж келв:

— Чини сурсн сургъульчн кош чиги биш, көвлг чиги биш болдж нанд мелгднэ. Минигъяр болжа, ода сургъуль сурд цаг ирв. Адг-адхдан цааранди сурад, аймгин нисрй болдж узхал, гесичн блеш уга, өзичн хагърш уга болс. Цагъачуд лавта даргдсн байдлтэ. Большакин йосн нигад падрх зобтэ.

Баавин келсн уг, биннь саидж байсн уханла харгъад, улм-уларм чееджд батргдэд баяв.

— Чамаг зовгиджхалдэ, Менкнэ Шарла харгънав. Оцкдур ахн ирхдэн, мана отхи Шар сургъуль сурхар йовхн гилэ. Менкнэ Шар—мана кун. Тууг дахад йовхла, аях-ичк юми болх уга.

Мана баав мангъдуртн: Цагъан-Нуурас йовхн гидж Шар чамд келуль—гисч ик байрча адгси курд ирв. Йовк болтла, шулуи болдгар бийн бишми, төрл-төрсн талан од, өлг-ордан эрг гив.

Тудл уга, нег герас негнурн орад, зууран байсн Киштэн тал орад гарсд гидж санад врхлэ, Киштэ кесг зер-зевэн хурадж байдж. Киштэн зер-зевас ахл дбш хойрнй ончта, икл айлтэ зер-зев болдж кезанэ нег цагт мелгдлэ. Тер алх дбш хойр үчкэд, ик кезанэ, хур дотр гуян ташад „довтлж“ йовси цаглам, Киштэ алх дбш хойрарн, брасн көлтэ тиригъ ургадж байсн цаг сангдлж, тобирэд чееджд орад одв...

...Теньгр дуурхад, овскэд, тудл уга гардженад хур орв. Киштэнэ талас төмринэ тоньшад, джигъид бас өклэд гадн баяв. Довтлн йовдж Киштэн уудар онгъгъд халахла, Киштэ икл кундтэ көблмш кеджх куунэ байдлгъяр, үн седклэн тавдж, алхарн дош

нинчд суусн узгдв. Тингд гүүгъд, гертэн орад ирхлэ, мана баав: — Джахн-джахн холагъур йов!.. Бидн меркдэн гидж хайкруль.

Хур орад гиснэй хобн, мана баав нанд игджд келв: — Чн йыр саянар хайкрад баявч. Болв, хайкрси цагтан зальврдж хайкрадэ. Бидн Йосарн йоста меркд болв чигн зальврд зобтэ.

Цагаранди икл туудж келв: — Ик кезинэ, мана уул тохмд Меркд гилд кун байсн юми. Нег дакдж Меркд, көк буурл мортэ кеер йовдж йовтл, энд-тендэс зулн гарад, торл уга хур ордж, икяр дуурхадж гинэ. Хурин шурунэсзуль хар седэд, көк буурлан элклүлэд гарм пацуль, Меркдиг лу цокна. Лу цокхларн мортн суулэр цокад, зиндмйн алди цокна. Зиндмйн алдси лу ботхи болад, зиндмдэн курхэйр мөлкэд байдж. Меркд узай, хайрү эргүлдж ирад, богхиг малайн йовн, зиндмийн эзлэд авна. Зиндмэн алдси лу кун кевтэ уг келэд, хобинь Меркдэн тохмд гар курш уга болж уган өгхлэн, Меркд тер аин угинь авад, лууд зиндмийн барулдж өгнэ. Тегэд туунэс хооран мана тохм хур орад, дуурхсн цагт, Меркдвдл гидж хайкрувдн...

Киштэнэ талас төмринэ өмнжэс янзтагъяр гарад байсиг сонсдасжисдан, баав нигджд нанл келджд цайлгъв:

— Лу брасн көлтэ тиригъ көблөд йовдг юми. Тегэд тиригъ луугъас зулад, сунгъг келджд гүүгъд, сунгъгын аагд хоргълад, эс-гидж геррүр орад бултад йовдми. Тер учар, Киштэ тиригъ ургадхн төлэ төмр цокджана. Киштэд Меркдв гидж хайкруг зов уга: энүнд меркд тохм уга. Манад тиригъ ирад, хоргъдвчи аг уга. Тиригъ бас амтэ юми, айман бас аврх зобтэ...

...Удл уга долан көвүн Цагъан-Нур деер хурад, Ставк орад гарвдн. Менкнэ Шар, дундин тим нургъта, көкрнъгъу цакр нүдтэ, цугта-гъасъ сургъульта, ах куболад, мана уг уга зовшлар, манин гарлад гарв. Ставк деер ирн, бидн цугъар „курсантир“ гилд нер авбдн. Хойр хонад орксн цагт, мана Шармдн: „сотрудник“ болдж орад баянэв гидж келчкэд, тэди цааран сурхларн, бас нанла йлд уул орад, „сотрудник“ гидг нер авхт гидж селвг угагъян бгч дбнэ болв.

Шаран үлджд байахиг медчкэд, бичи хургэн мет майлэд, далвагарн хугърсн шовун кевтэ доран дэвэд суугъад баявдн. Болв мана заагас бидр цагъан махлаг көндлнй цохдси, бургр уугъхи хар нүдтэ Басн-көвүн: „курсантир ямаран аг байдм, мангъдур манд мандат гилд брл аршм цаас аин-амидмдн бгч байнэ. Тууган авчкад, поштин хаалгъяр джирдженульд, Айдрхн гилдчи альд байнэ гигъд дүүгулад гарад йован одхдн. Айдрхлэн курсн хобн, юн манд зовлнй байх билэ“—гичкэд, нааран-цааран хойр каакзад йован баяв.

Мангъдуртн брл аршм мандатан авчкад, кесг частан тууган узгшлдж гаргъвдн. Зармн ушхларн ардк узгинь хаял ушвад, зармн „менлет“ гидж умшад, зовар турал баявдн.

Ик гидг бргн мандатан авси бийн, зовлнй гидг юми дорасн авн өклэд гарад баяв. Хойр хонгт көлг кулагъд, эрэ гидж асхалд нег му мортатси, хойр ик голяв моднй арднэ зовар улу гарси терг бгв. Зовар туру тергн деер суух цагт гарв: ягъад эвлэд, эргэд байвчн суух орм кургъчи. Нанд голяв модн кургъ. Тер голяв дееран морчкад, Ханат курх кумб. Нанла зергдэд, ода куртл манила харгъвалд уга гилтэ, баахи, гобарутэ дусу хамрта, медг-үлг кизригъ ишкхлуртэ, бургульсн хурц хар шобв нүдтэ, могольц хар көвүн суув. Зовар голяв дееран „довтлад“ орксн цагт, көрхн хар көвүн нанла таньдүзл болдж йовна. Аль газрас, эк-эцкэн, ах-дуугън мелдкнэй хобн, маргъ гидж маргдшго, татв гидж тасршго инь болдж гарвдн.

Цааран йова йовдж, сургъуль сурсн эс сурсан сурдлад, келлдэд, йосн хуучн тань улс мет болвдн.

Зууран Цагъан-Нуурог нег билжэд, хойр хонад, Угтд зовар зовлнй узэд курвдн. Ик хаалгэд орчкхла, оли-зусн кун харгъад йовб. Тер оли-зусн улс заагт, нег орс кун сайн нокд болв. Зуг турун автан харгъчкад, ямаран курсин курсантирвт гидж сурад, маниг зовар тургъдэд, дбрацулад баяв.

Манд хайрү бгн гихлэ, мелдвчи, орс келн уга, ташр деернй курсд эс сурчас кун курсантв гидж эс нераддгнй торс мелгдэд одв. Мана йоста орс келиг сайнар мелдг саната Баснмдн...я, мн... такой курс... гигэд экрэд, өмнй бийннй сонсгд бгл уга, эвтэн муугъяр тусад баяв. Мана куучн эс аргълджахн манд ил

медгдв. Цугъар „аргъ энүнд“ брл аршм ам аврчг, ик тиизтэ цаасан гаргъад бгвдн. Мана шин нокд болгъадж умшад келв: э, э... тэди шин йовдж йовнт? Ямаранчн курсантир бишт! Курсд орчкад, тегэд курсант болхит. Ода адгъхмн...

Хальмг Базрг ббрдэд врхлэмдн, барун бмн бийдмдн нег бидр труба узгдэд баяв. Андж, тер труба узчкэд, соньмсджд сурв: „Эн бидр юмб? Мел бешин трубан байдлтэ! ...Айдрхнэхн хотан кедж уудг труба—гидж цань уга иткм-дждтгъяр Басн келджд огв. Андж Баснъгл икяр оошадг кун төлдэн, эс зүткх деер, бий деерсн улс батлв: Ик балгъсид ик труба чигн кергтэ болх зобтэ...

Хальмг Базрг ирад Айдрхн тал гатлна гилд ик бврмдждтэ, гайахмдждтэ болв. Омннй керм гилд юм узэд уга байсн улст, икл айлтэ болх деер, ним ик онгъгъ усн деегур йовна гисид иткджд болшго болм болв. Болв, эн бврн йовджд суугъад, манд бутн гатлад гарвдн.

Айдрхи оли давкр чолун гермудтэгъян ик айлтэ, куунэ уханд берк орх хотн болдж мелдвд. Омннй хойр, гурвн, дврн давкр гер гисиг соньсхас биш, ямаран болдгннй мелдг уга билэвдн. Балгъс узэд уга цагтан давкр гер гисиг, нег ишкэ гер деернй нег ишкэ гер давкрлдж баратэ болх гиджд сангд билэв. Гентгн... ишкэ гер гихас заныг чигн уга, зуг кесг давкр чолун гермуд тешкылдэд буру-зоб уга яралдад баяв.

Манахс гатлад гарчкад, ямаран кевар курхэн мелджд ялджахла... эй, наартн, кургчкнэвдн—гилдэд сайхн - оайхн мортатси гилвксн, хара ширтэ голышг кесг тата тергдтэ улс хайкрулдэд баяв. Манд дундэн зовар керсу нертэ Эннэ келджд байнэ: „Юн ним тергн манила йлд сонкнгудин төлэ байх билэ. Наад ббрдженэ. Эдичн ик ямта улс зобдг тергн. Тер ардн байсн манд зокаста тергн—гидж, уг шуд голяв моднас келдси йлд-йлд тергд тал заав. Гольшг, гилвксн тергид йн-эмэйджэс улс тим мандан „зокаста“ тергд үзчкэд,

байрлад одвдн. Ик ббдун гисн мет дец хавтхан уудлад, брл аршм ам аврчг, ик тиизтэ цаасан гаргъад бгвдн. Мана шин нокд болгъадж умшад келв: э, э... тэди шин йовдж йовнт? Ямаранчн курсантир бишт! Курсд орчкад, тегэд курсант болхит. Ода адгъхмн...

Хальмг ЦИК маниг ирхлэ, нег кун цаас бичджд бгдэд, Кыреевин герт одн гив. Тенд детдом гисичн, детдом гисичн сайн мелгдла уга одв. Мана Баснъ гарчкад, кун туунлэ атархджд болш уга байдлгъяр келв: — Детдом болл уга, детдом гиджд байлмн биш, укс гиджд курхмн.

Детдомдан курд ирхлэ, бички-бички куукд гүүулдэд, наадад баяв. Баснъ ман талай халэн, нүдэн чирмилэ, йовджд, куук тал оргарн заньгъад— „би эс мелджен?“—гич байдл гаргъад, улм цааран орвдн. Цань нег кун мана цаас авад, „тер хоракъур орти“—гив. Тер хоралнй орад ирхлэ, багшин курсин толгъвач гидж, хбр гарсн кестн, зовар горзгъяр, бидр нургъта, шурун хурц халайтэ, көрхн чиратэ, сайхн го бидр хамрта кун орулдж авад, манила куунд. Куундснннй ашнй ним болдж гарв:

— Тана сургъульти эн курст орхас ик тату, болв ода дееран хальмг улст нааран орж зобтэ сургъульта кун тас уга эс болдж гарвас, багъ болх. Тер төлдэн тана зармти нааран ордж чадхмн. Ода яяхв, хальмг сургъуль эс сурсид хальмг бийнй гемтэ биш—гиджд келчкэд, цааранди эврэннй нерэн келджд бгв.

Анджа, курсин толгъачиц келсинь мелчкэд, келв.

— Намаг авл угачн баягъд байхми. Мини сургъуль ода дееран дегид тату. Болв сургъулин төлэ негидэн тохнав: эн джил эс болвчн, иргдэн, иргч цаад джилдэн эн курст орнав. Эн курст орл уга зогсш угав.

— Би багшин курст орхар байхшв—гиджд Баснъ мангъдуртн ирв. Булгъяр кедг курс гарн гиджд байнэ. Тер курст орн гиджд байнэв. Курсан чилчкэд, улан, хар гилвксн сатьягъяр хувц кегъд үмсчкэд, шалаглад йовад баяхв. Тер цагт му-му багшнр ббгдлдэд, көртхр девлэн үмсэд, нан тал ирад:

— Баснъ, нег госна булгъяр бгкнчи гилдэд ирад баях. Халун, кинтидэн хамдан йовси кун болад, би тэди недждг госна булгъяр бгдчн баях. Баснъ тингэд келджд байх цагт йосн, булгъаран гартан ббрдждх кун мет келдг билэ... Анджан сагджд байсн үн болад баяв: Анджак курст авси уга.

Эннэ бидн хойр кудл болсч „курсант“ нерэн авад, санси фуд бутч хаалгдан орвдн...